

DOI: 10.33663/0869-2491-2026-37-835-843

УДК 347.92

Я. Ю. ЛИСЮК,аспірант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України*

ORCID: 0009-0008-3490-1655

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСУДДЯ ТА СИСТЕМОТВІРНИЙ ФАКТОР КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена дослідженню верховенства права як характеристики правосуддя та як системотвірного фактору конституційних принципів цивільного судочинства. Висловлюється думка, що пізнання системи принципів не повинно обмежуватися тільки цивільним процесуальним законодавством і практикою його застосування, необхідно виходити, для отримання нового наукового знання, за межі діючої нормативної моделі цивільної процесуальної діяльності, звертатися до таких правових явищ, які прямо або опосередковано мають помітний вплив на вибір конституційного рішення у сфері цивільної юрисдикції. Обґрунтовується, що верховенство права – це сутнісна риса правосуддя у цивільних справах. Головне завдання законодавця – пошук належної взаємодії між філософським ідеалом верховенства права як основи формування уявлень щодо справедливості, гідності, прав людини і нормативною системою принципів, судовою практикою, яка утворює концепти верховенства права за допомогою здійснення процесуальних дій і прийняття рішень.

Ключові слова: верховенство права, правосуддя, конституційні принципи цивільного судочинства, процесуальна діяльність, система принципів, справедливість, цивільне процесуальне законодавство.

Lysiuk Yaroslav. The Rule of Law as an inherent characteristic of justice and a system-forming factor of Constitutional Principles of Civil Proceedings

The article is aimed at exploring the rule of law as a characteristic of justice and as a system-forming factor of constitutional principles of civil proceedings. It is proposed that cognition of the system of principles should not be limited only to civil procedural legislation and the practice of its application, but go beyond existing model of civil procedural activity. The rule of law is an essential characteristic of civil justice. The main task of the legislator, as, indeed, the legal community, lies in a slightly different direction – the search for proper interaction between the philosophical ideal of the rule of law as the basis for the formation of ideas about justice, dignity, human rights, the normative system of principles, and judicial practice, which affirms the

* **Lysiuk Yaroslav**, Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine

concepts of the rule of law through the implementation of procedural actions and making decisions.

Keywords: *rule of law, constitutional principles of civil proceedings, procedural activity, system of principles, justice, civil procedural legislation.*

Актуальність теми. Принцип верховенства права уособлює еволюційні процеси розвитку вітчизняної правової теорії та є характерною рисою сучасних демократичних правових держав. У контексті новітніх досліджень системи конституційних принципів цивільного судочинства правомірною, на нашу думку, є постановка питання щодо верховенства права як фактору, який визначає зміст такої системи.

Огляд літератури. До питань верховенства права звертались такі вчені, як Д. Д. Луспенник, О. Ю. Соп'яненко, О. С. Ткачук, Т. А. Цувіна, Г. П. Тимченко, В. А. Кройтор, В. В. Комаров та ін.

Постановка проблеми. Пізнання системи принципів не повинно обмежуватися тільки цивільним процесуальним законодавством і практикою його застосування, необхідно виходити, для отримання нового наукового знання, за межі діючої нормативної моделі цивільної процесуальної діяльності, звертатися до таких правових явищ, які прямо або опосередковано мають помітний вплив на вибір конституційного рішення у сфері цивільної юрисдикції. Вважаємо, що, незважаючи на запропоновані законодавцем підходи та оновлення системи принципів цивільного процесу в редакції Цивільного процесуального кодексу України 2017 року, вагому роль, і не тільки в контексті здійснення правосуддя у цивільних справах, відіграє унікальна юридична конструкція, яка визнана в усьому цивілізованому демократичному світі та яка уособлює сьогодні домінування прав, свобод та інтересів особистості, базис взаємовідносин між державою, суспільством і громадянином. Йдеться про принцип верховенства права, який розглядається у контексті еволюційних процесів розвитку вітчизняних теорії та практики судочинства. Сьогодні ідеї верховенства права є домінантними для більшості правових систем сучасності, покладені в основу стандартів судового захисту і характеризують державу як правову. Верховенство права пройшло складний історичний шлях свого становлення, воно нерозривно зв'язане з концепціями правової держави, правосуддя і належних правових процедур. Для розуміння сутності цього принципу автор за базисний приймає тезис про те, що держава тільки тоді може існувати й еволюціонувати в своєму розвитку, коли вона побудована з урахуванням певних цінностей, які склалися в суспільстві. Такими цінностями, які визнаються у правових державах і розвинених демократіях, є права і свободи громадян, їх пріоритетність перед іншими цінностями у розвитку держави¹.

Мета і завдання дослідження полягають у дослідженні впливу і прояву верховенства права як системотвірного фактору конституційних принципів цивільного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Проблема верховенства права для української правової науки не є чимось абсолютно новим. Проте видається виправданим і протилежне твердження про те, що жодне інше юридичне поняття та категорія ще не вимагали таких значних дослідницьких зусиль з обґрунтування його сутнісних рис і можливих сфер реалізації. Мабуть, процес осмислення верховенства права на ниві вітчизняного правознавства не закінчений і нині, що дає автору підставу для формулювання й вирішення складних теоретико-прикладних питань, зумовлених впливом верховенства права на побудову та функціонування системи конституційних принципів цивільного судочинства.

Віддаючи належне всім тим дослідникам, які протягом тривалого часу плідно заглиблювались у проблематику верховенства права та з метою послідовного пізнання самотньої української правової думки і культури, звернемося до наукових праць вітчизняних правознавців і простежимо за логікою їх обґрунтування ключових постулатів вчення про верховенство права. Це стане, безсумнівно, точкою відліку формування наших авторських суджень про особливості предмета, який розглядається.

Д. Д. Луспенник дійшов висновку, що верховенство права слід розглядати в аспекті інтегрованого розуміння, як певний універсальний міжнародний стандарт судового тлумачення та правозастосування, що впливає на ефективність здійснення цивільного судочинства. Аналізуючи формальний елемент верховенства права, Д. Д. Луспенник зазначає, що суддя повинен виходити з принципу законності, який, однак, не зводиться до простої відповідності нормам матеріального та процесуального права, а вимагає, щоб право відповідало належним якісним характеристикам, забезпечувало справедливий баланс між вимогами загального інтересу суспільства та вимогою захисту особистих фундаментальних прав. У цьому сенсі автор звертає увагу на принцип правової визначеності як багатоаспектне поняття, що охоплює доступність і передбачуваність законодавства, концепцію правомірних очікувань, принцип *res judicata* (незаперечність остаточного рішення, що набрало законної сили), вимогу виконання судових рішень та забезпечення єдності судової практики. У підсумку, впровадження верховенства права в національну правову систему, як вважає Д. Д. Луспенник, безпосередньо пов'язане з особливим статусом судової влади як професійного арбітра, що вирішує спірні юридичні справи, процесуальними гарантіями забезпечення неупередженого правосуддя, прагненням суддів відновлювати справедливість².

О. Ю. Соп'яненко запропонувала теоретичну концепцію верховенства права в цивільному судочинстві як систему наукових положень, висновків та гіпотез, що визначають початок виникнення та еволюцію поглядів на особливості сутності розглянутого явища з позиції не тільки впливу прецедентної практики Європейського Суду з прав людини на вітчизняне цивільне судочинство та затребуваності цих ідей у цивільному процесуальному законодавстві, а також з урахуванням стадійності здійснення цивільної процесуальної

діяльності та вимог цивільної процесуальної форми. На думку вченої, доктринально верховенство права в цивільному судочинстві необхідно інтерпретувати в контексті обґрунтування таких судових процедур, характерні риси та порядок проведення яких спричинені природою судового розгляду та вирішення цивільних справ та вимогами досягнення його справедливості; набули подальшого розвитку³.

О. С. Ткачук дотримується позиції, що верховенство права є одним із найскладніших правових принципів, основою справедливого правотворення та правозастосування. Поряд з демократією та правами людини верховенство права є необхідною цінністю для будь-якого демократичного суспільства. Осмислюючи різні інтерпретації верховенства права, автор виступає прихильником матеріального підходу до верховенства права, який включає не тільки формальні вимоги, а й матеріально-правові, засновані на цінностях демократичного суспільства, таких як права людини. Правознавець, спираючись на практику Європейського суду з прав людини і Венеційської Комісії, виділяє обов'язкові елементи верховенства права та доводить, що у сфері цивільного судочинства верховенство права має стати стандартом судового тлумачення та застосування права. Суд зобов'язаний тлумачити закон, виходячи з пріоритету прав людини, утверджуючи справедливість, долаючи неповноту, неясність, суперечливість або відсутність законодавства⁴.

Т. А. Цувіна обґрунтовує положення про те, що принцип верховенства права є основоположним принципом цивільного процесу і загальновизнаною нормою міжнародного права *ius cogens*. Маючи наддирективний характер, верховенство права виступає «мета-принципом» цивільного судочинства. Система принципів цивільного судочинства є складною ієрархічною системою, що формується в результаті «розгортання» ідеї верховенства права у сфері здійснення правосуддя у цивільних справах. Принцип верховенства права має такі складові (підпринципи): доступність правосуддя, незалежність і неупередженість суду, право бути почутим, законність, правова визначеність, пропорційність. Особливу увагу дослідниця приділяє питанням доступності правосуддя та межах конвенційного регулювання, проблемам єдності судової практики як елементу правової визначеності, сутності принципу *res judicata* (остаточність судових рішень), реалізації принципу пропорційності для оцінки легітимності правообмежень та обґрунтування диференціації цивільного судочинства, впровадженню нової концепції судового керівництва розглядом справи (кейс-менеджменту), питанням надмірного формалізму як девіації судового правозастосування, проблемам виконання судових рішень, особливо тих, де боржником виступає держава⁵.

Г. П. Тимченко пропонує два аспекти пізнання верховенства права: у сфері судоустрою та судочинства. Якщо розглядати це правове явище в аспекті судоустрою, то верховенство права вимагає оцінки корисності організації судової влади та забезпечення умов незалежності й неупередженості самих суддів. Суд розглядається як основоположна цінність у правовій дер-

жаві. У контексті цивільного судочинства верховенство права проявляється в загальній характеристиці всього судочинства. Конкретизація його всередині судового процесу включає законодавчі можливості: домогтися доступу до суду; адекватність судових процедур суспільним очікуванням; використання процесуальних засобів захисту; оскарження та виконання прийнятих судових рішень. Воно проявляється через: зрозумілі правила визначення судової юрисдикції та підсудності; відсутність надмірно формальних перешкод для звернення до суду за захистом права; наявність стадій судочинства; розумні строки виконання процесуальних дій і тривалість судових процедур; інстанційність судової системи; і можливість судового контролю за виконанням рішень.

Аналізуючи юридичну доктрину, підкреслюється, що верховенство права – це інтегроване і абстрактне поняття. У правовій науці ще належить осмислити механізм реалізації принципу верховенства права, оскільки не виявлено чіткої межі (співвідношення) між верховенством права як принципом і справедливим судовим розглядом, елементи якого (публічність, розумний строк, рівність можливостей, мотивоване рішення) часто є самостійними принципами цивільного судочинства⁶.

В. А. Кройтор розглядає принцип верховенства права як один із фундаментальних «стовпів» системи принципів цивільного судочинства. На думку вченого, верховенство права виконує координуючу роль у системі інших принципів цивільного судочинства. Принцип виступає орієнтиром у правотворчій діяльності та забезпечує контроль над цивільним процесуальним законодавством, не допускаючи регулювання, яке суперечить основним цінностям, що становлять зміст принципів. Водночас надмірна абстрактність верховенства права призводить до того, що, розкриваючи зміст цього принципу в ст. 10 ЦПК України, законодавець лише продублював відповідні конституційні положення і вказав на ієрархію нормативно-правових актів. Неоднозначність змістової характеристики верховенства права ускладнює правозастосовну практику. Очевидно, що спотворене тлумачення верховенства права (наприклад, зведення його лише до писаних норм) призводить до свавілля⁷.

В. В. Комаров розглядає верховенство права як фундаментальний принцип і ключову концепцію, що визначає функціонування судової системи та цивільного судочинства. Концепція верховенства права, на думку цього дослідника, включає як матеріальні (змістові), так і формальні вимоги. Влада повинна втілювати його в правотворчій та правозастосовній діяльності. Закон не обмежується тільки законодавством, а включає й інші соціальні регулятори, такі як норми моралі та традиції. Аналізуючи верховенство права в аспекті правосудної діяльності, В. В. Комаров підкреслює, що здійснення правосуддя на засадах верховенства права передбачає, щоб суд забезпечував кожному право на справедливий суд. Реалізація цього принципу неможлива без застосування загальноновизнаних принципів і норм міжнарод-

ного права в національному правопорядку. Верховенство права тісно пов'язане з іншими ключовими принципами судочинства – право на доступ до суду і право на справедливий судовий розгляд розглядаються як невід'ємні складові верховенства права. Правова визначеність є внутрішньо притаманною і найважливішою складовою верховенства права, згідно з якою необхідно забезпечити стабільність правового регулювання і остаточність судових рішень. Принцип верховенства права вимагає виключення будь-якого втручання законодавчого органу в процес відправлення правосуддя⁸.

Запропоновані підходи заслуговують на найпильнішу увагу. Необхідно позитивно відзначити тих дослідників, які у верховенстві права бачать не звичайну формальну догму, а інтегровану теоретичну концепцію, що поєднує в собі формальні та матеріальні елементи. Більшість вчених-процесуалістів обґрунтовано, на нашу думку, спираються на практику Європейського Суду з прав людини та позицію Венеційської Комісії, що відображає загалом тенденції європеїзації української правової системи. Крім того, варто підтримати авторів, які фокусуються на судовій діяльності. Суду належить ключова роль в інтерпретації та гарантуванні верховенства права, особливо в ході подолання прогалів законодавства.

Водночас доктрина цивільного судочинства виявила низку проблемних аспектів у розумінні верховенства права. Передусім йдеться про надмірну абстрактність поняття. Це створює відомі ризики, головним чином, у площині суб'єктивного тлумачення. Верховенство права зазвичай трактується одночасно як принцип, «мета-принцип», фундаментальна ідея, стандарт тощо. Звісно, така багатозначність ускладнює правозастосування. Не можна не відзначити й проблему співвідношення верховенства права з іншими класичними принципами цивільного процесу. Не визначений чітко механізм їх взаємодії. Тому спроби включити до змісту верховенства права все, що так чи інакше пов'язано з концептом справедливого судового розгляду, не можуть бути визнані вдалими.

Незважаючи на запропоновані теоретичні конструкції, багато з них недостатньо повно відображають інструментальний характер верховенства права та важливість його реалізації в конкретних процесуальних формах і процедурах. Аналізуючи верховенство права як ідеал, необхідно враховувати і реальні інституційні проблеми судової влади, а також соціокультурний контекст, який очевидно впливає на сприйняття справедливості. Проблема виконання судових рішень, особливо проти держави, лише позначена, але не інтегрована в саму концепцію верховенства права як її критичний елемент. Хоча ефективне виконання судового рішення – частина процесу здійснення правосуддя у цивільних справах. Підсумовуючи викладене, можна відзначити високий рівень теоретичного узагальнення й недостатню, на нашу думку, увагу до розробки конкретних критеріїв і механізмів, які забезпечили б послідовне застосування верховенства права. Поряд з цим потрібно, мабуть, більш чітке

визначення його змісту, щоб уникнути можливих колізій з іншими правовими вимогами.

Тепер підходимо безпосередньо до авторського бачення верховенства права в цивільному судочинстві. Як базисну сформулюємо тезу про те, що не вважаємо верховенство права принципом процесу. Верховенство права – це сутнісна риса правосуддя у цивільних справах. Процесуальна діяльність, яка позбавлена ідеї верховенства права, правосуддям вважатися не може.

Законодавець, слідуючи за теорією права і цивільного процесу, марно намагається вбудувати це правове явище в уже існуючу систему основних засад цивільного процесу. Головне завдання законодавця – пошук належної взаємодії між філософським ідеалом верховенства права як основи формування уявлень щодо справедливості, гідності, прав людини, нормативною системою принципів, судовою практикою, яка утверджує концепти верховенства права за допомогою здійснення процесуальних дій і прийняття рішень. У такому сенсі верховенство права правомірно розглядати як системотвірний фактор принципів цивільного судочинства.

Спробуємо визначити основи механізму впливу верховенства права на базові принципи судової процедури. Зокрема, без верховенства права існує небезпека породження процесуального формалізму та перетворення принципу законності на буквальне дотримання норм закону, навіть якщо це і призводить до несправедливого правового результату. Верховенство права, проводячи ідеї справедливості та заборони свавілля, наповнює законність специфічним змістом. Законність стає цілеспрямованою, тобто суд вже зобов'язаний тлумачити процесуальні норми в контексті їхньої загальної мети – забезпечити справедливий судовий розгляд і вирішення цивільної справи; за відсутності прямої норми суд, керуючись верховенством права, застосовує аналогію закону або права тощо.

Без верховенства права змагальність може перетворити суд на пасивного арбітра, а повна свобода сторін у поданні доказів – призвести до перемоги учасника судового процесу, який володіє потужнішими процесуальними ресурсами. Верховенство права через ідеї ефективного захисту вимагає забезпечення реальної рівності сторін, що сприятиме встановленню фактичних обставин цивільних справ під контролем суду. Без верховенства права диспозитивність наділяє сторони лише необмеженою свободою розпорядження матеріальними та процесуальними правами. Звідси негативні правові явища сучасності – зловживання правами для затягування судового процесу, ухилення від виконання процесуальних обов'язків. За допомогою верховенства права можуть бути встановлені розумні межі диспозитивності – ніхто не може використовувати своє право на зло. Для цього передбачається контроль суду за розпорядчими актами, вимога добросовісного використання процесуальних прав, строки здійснення процесуальних дій. Без верховенства права рівність означає надання однакових формальних прав. Верховенство права вимагає забезпечення не формальної, а реальної рівності, що може означати

надання додаткових гарантій слабкій стороні, інакше кажучи, «компенсаторних» процесуальних механізмів, які нівелюють фактичні переваги однієї зі сторін, а саме: звільнення від судових витрат, процедури забезпечення доказів, право на кваліфіковану допомогу тощо.

Висновки і пропозиції. Верховенство права в авторському розумінні змінює не сутність, а логіку застосування базових засад цивільного процесу. Воно перетворює принципи на процесуальний інструментарій, який застосовує суд для пошуку балансу, необхідного для винесення справедливого судового рішення. Це вже не просто формальне вирішення спору, а відновлення і захист права в умовах справедливості та правової визначеності. Це впливає на розуміння системи всіх принципів, що, звісно, не виключає й конкретизацію верховенства права в інших процесуальних інститутах і судових провадженнях. Але найголовніше, що забезпечення верховенства права в такому контексті стає не стільки обов'язком законодавця, скільки професійною справою кожного судді, який щодня утверджує в державі та суспільстві ідеї, що розглядаються.

1. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. С. 14. 2. Луспенник Д. Д. Верховенство права – «новий» старий принцип цивільного судочинства: співвідношення із принципом законності. *Право України*. 2017. № 8. С. 10–12. С. 17–18. 3. Соп'яненко О. Ю. Верховенство права в цивільному судочинстві: дис. ... доктора філософії. Суми, 2022. С. 7, 8. 4. Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві. Харків: Право, 2016. С. 290, 293, 294, 308–309, 311–312, 329. 5. Чувіна Т. А. Принцип верховенства права у цивільному судочинстві: теоретико-прикладне дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2021. С. 15, 16, 21, 22, 23. 6. Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2012. С. 74, 75, 76, 77, 78, 79, 126, 381. 7. Кройтор В. А. Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики. Харків: Право, 2020. С. 365–368, 369, 371, 372, 377. 8. Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. С. 40, 65, 66, 67, 68, 69.

References

1. Tymchenko H. P. Pryntsypy tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: problemy teorii ta praktyky: Avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2012. S. 14 (in Ukr.). 2. Luspenyk D. D. Verkhovenstvo prava – «novyi» staryi pryntsyp tsyvilnoho sudochynstva: spivvidnoshennia iz pryntsypom zakonnosti. *Pravo Ukrainy*. 2017. № 8. S. 10–12; S. 17–18 (in Ukr.). 3. Sop'ianenko O. Yu. Verkhovenstvo prava v tsyvilnomu sudochynstvi: Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora filosofii. Sumy, 2022. S. 7, 8 (in Ukr.). 4. Tkachuk O. S. Problemy realizatsii sudovoi vlady u tsyvilnomu sudochynstvi. Kharkiv: Pravo, 2016. S. 290, 293, 294, 308–309, 311–312, 329 (in Ukr.). 5. Tsvina T. A. Pryntsyp verkhovenstva prava u tsyvilnomu sudochynstvi: teoretyko-prykładne doslidzhennia: Avtoref. dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv, 2021. S. 15, 16, 21, 22, 23 (in Ukr.). 6. Tymchenko H. P. Pryntsypy tsyvilnoho ta administratyvnoho sudochynstva v Ukraini:

problemy teorii ta praktyky: Dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kyiv, 2012. S. 74, 75, 76, 77, 78, 79, 126, 381 (in Ukr.). 7. Kroitor V. A. Pryntsypy tsyvilnoho sudochynstva ta yikh systema: problemy suchasnoi teorii i praktyky. Kharkiv: Pravo, 2020. S. 365–368, 369, 371, 372, 377 (in Ukr.). 8. Komarov V. V. Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo u dynamitsi rozvytku ta praktytsi Verkhovnoho Sudu Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2012. S. 40, 65, 66, 67, 68, 69 (in Ukr.).

Lysiuk Yaroslav. The Rule of Law as an inherent characteristic of justice and a system-forming factor of Constitutional Principles of Civil Proceedings

The article is aimed at exploring the rule of law as a characteristic of justice and as a system-forming factor of constitutional principles of civil proceedings. It is proposed that cognition of the system of principles should not be limited only to civil procedural legislation and the practice of its application, but go beyond existing model of civil procedural activity.

It should be noted that despite the approaches proposed by the legislator and the updating of the system of principles of civil procedure in the 2017 edition of the Code of Civil Procedure of Ukraine, a significant role, and not only in the context of the administration of justice in civil cases, is played by a unique legal construct, recognised throughout the civilised democratic world, which today represents the prevalence of the rights, freedoms and interests of the individual, the basis of relations between the state, society and the citizen. The basic thesis is that it is unreasonable to consider the principle of the rule of law to be a procedural principle. The rule of law is an essential characteristic of civil procedure. Procedural activity that is devoid of the idea of the rule of law cannot be considered as justice. The legislator, following the theory of law and civil procedure, is unsuccessfully attempting to incorporate this legal phenomenon into the existing system of fundamental principles of civil process.

The main task of the legislator, as, indeed, the legal community, lies in a slightly different direction – the search for proper interaction between the philosophical ideal of the rule of law as the basis for the formation of ideas about justice, dignity, human rights, the normative system of principles, and judicial practice, which affirms the concepts of the rule of law through the implementation of procedural actions and making decisions. In this sense, the rule of law can rightly be considered a system-forming factor of the principles of civil proceedings.

Keywords: rule of law, constitutional principles of civil proceedings, procedural activity, system of principles, justice, civil procedural legislation.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.12.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 03.03.2026

Дата публікації: 24.03.2026